

SUBYEKTIV BAHO MUNOSABATINING SEMANTIK VA KOGNITIV ASOSLARI

Abdihakimova Dildora Jamil qizi,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti magistri

Annotatsiya. Ushbu maqolada tildagi subyektiv baho munosabatining semantik tabiyati va kognitiv mexanizmlari tadqiq etiladi. Baholash kategoriyasi insonning borliqqa munosabatini ifodalovchi universal hodisa sifatida, uning tildagi lisoniy vositalari va konseptual asoslari tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida baho sememalarining shakllanishi, lisoniy birliklarda ijobiy va salbiy konnotatsiyalarning namoyon bo'lishi hamda ularning inson tafakkuridagi qoliplari (freym, ssenariy) ko'rib chiqiladi. Shuningdek, maqolada subyektiv bahoning nutqiy vaziyat va kontekstga bog'liqligi, uning pragmatik imkoniyatlari ilmiy asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: Subyektiv baho, semantika, kognitiv tilshunoslik, konseptualizatsiya, baho munosabati, konnotatsiya, lisoniy manzara, antropotsentriзм, pragmatika, aksiologiya.

Abstract. This article studies the semantic nature and cognitive mechanisms of subjective evaluative attitudes in language. The category of evaluation as a universal phenomenon expressing a person's attitude to being, its linguistic means and conceptual foundations in language are analyzed. During the study, the formation of evaluative semantics, the manifestation of positive and negative connotations in linguistic units, and their patterns in human thinking (frame, scenario) are considered. The article also scientifically substantiates the dependence of subjective evaluation on the speech situation and context, its pragmatic possibilities.

Keywords: Subjective evaluation, semantics, cognitive linguistics, conceptualization, evaluative attitude, connotation, linguistic landscape, anthropocentrism, pragmatics, axiology.

Аннотация. В данной статье исследуются семантическая природа и когнитивные механизмы субъективных оценочных установок в языке. Анализируется категория оценки как универсальное явление, выражающее отношение человека к бытию, её языковые средства и концептуальные основы в языке. В ходе исследования рассматриваются формирование оценочной семантики, проявление позитивных и негативных коннотаций в языковых единицах и их модели в человеческом мышлении (фрейм, сценарий). В статье также научно обосновывается зависимость субъективной оценки от речевой ситуации и контекста, её прагматические возможности.

Ключевые слова: Субъективная оценка, семантика, когнитивная лингвистика, концептуализация, оценочная установка, коннотация, языковой ландшафт, антропоцентризм, прагматика, аксиология.

Kirish. Subyektiv baho lingvistik semantika tizimida muhim funksional o'rin egallovchi hodisa hisoblanadi, chunki u til birliklari orqali nafaqat predmet va hodisalarning nomlanishini, balki ularga nisbatan nutq egasining munosabatini ham ifodalash imkonini beradi, natijada baho semantik tizimning ajralmas komponenti sifatida namoyon bo'ladi. Semantik jihatdan baho denotativ ma'nodan farqli ravishda konnotativ qatlamga mansub bo'lib, aynan shu qatlam orqali til birliklari emotsional va bahoviy rang kasb etadi, masalan "odam" so'zi neytral birlik bo'lsa, "yaxshi odam" birikmasida ijobiy baho, "yomon odam" birikmasida esa salbiy baho yuzaga keladi, bu esa bahoning semantik tizimdagi funksional ahamiyatini ko'rsatadi. Subyektiv baho til tizimining turli darajalarida ifodalanadi va ayniqsa leksik birliklar orqali eng faol shaklda namoyon

bo'ladi, bunda baholovchi sifatlar va ravishlar nutqning asosiy baho tashuvchisi sifatida xizmat qiladi. Baho komponenti nutqning kommunikativ vazifasini kuchaytiradi, chunki u orqali nutq egasi adresatga faqat axborot bermaydi, balki uni baholashga yo'naltiradi yoki ma'lum munosabatni shakllantiradi, masalan "Bu ish juda muhim" ifodasida faqat fakt emas, balki kuchli baho ham ifodalanadi. Shuningdek, subyektiv baho semantik tizimda differensial belgi sifatida ham xizmat qiladi, ya'ni bir xil predmet turli baho orqali turlicha talqin qilinadi, bu esa tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi.

1-jadval. jadval. Subyektiv bahoning semantik strukturasi

Komponent	Ta'rifi	Lingvistik ifodasi	Misol
Denotativ	Predmet yoki hodisaning asosiy, neytral ma'nosi	Nominativ birliklar	uy, kitob, inson
Konnotativ	Qo'shimcha emotsional va bahoviy ma'no	Sifatlar, birikmalar	chiroyli uy, zerikarli kitob
Evaluativ	Ijobiy yoki salbiy bahoni bildiruvchi qatlam	Baholovchi leksika	yaxshi, yomon
Ekspressiv-emotsional	Ifodaning kuchi va hissiy ta'sirini oshiruvchi komponent	Intensifikatorlar, undovlar	juda zo'r, nihoyatda yomon

Bahoning ma'no tarkibida evaluativ komponent alohida semantik qatlam sifatida shakllanadi va u til birliklarining umumiy ma'nosiga qo'shimcha ravishda bahoviy mazmun yuklaydi, natijada so'z yoki birikma nafaqat predmetni bildiradi, balki unga nisbatan munosabatni ham ifodalaydi. Evaluativ komponent ko'pincha konnotativ ma'no orqali yuzaga keladi va aynan shu qatlamda emotsional hamda ekspressiv rang mujassam bo'ladi, masalan "uy" so'zi oddiy nominativ birlik hisoblanadi, "chiroyli uy" birikmasida esa ijobiy baho, "eski uy" yoki "xunuk uy" birikmalarida salbiy yoki neytral baho ifodalanadi. Bu jarayonda kontekst muhim rol o'ynaydi, chunki bir xil birlik turli nutq vaziyatida turlicha baho anglatishi mumkin, masalan "oddiy odam" ifodasi ba'zan neytral, ba'zan esa salbiy tus olishi mumkin. Evaluativ komponentning shakllanishida nutq egasining hissiy holati, tajribasi va dunyoqarashi muhim ahamiyatga ega bo'lib, aynan shu omillar bahoning kuchi va yo'nalishini belgilaydi. Til tizimida evaluativ komponentning mavjudligi nutqning ekspressivligini oshiradi va uning ta'sirchanligini kuchaytiradi, bu esa ayniqsa badiiy va publitsistik matnlarda yaqqol namoyon bo'ladi.

Adabiyotlar tahlili. Baho semasi semantik struktura tarkibida differensial belgi sifatida ajralib turadi va u til birliklarining ma'no tarkibida muhim o'rin egallaydi, chunki aynan shu sema orqali bahoviy ma'no shakllanadi va nutq egasining munosabati ifodalanadi. Semantik struktura odatda bir necha semalardan iborat bo'ladi va ularning ichida baho semasi alohida qatlamni tashkil etadi, masalan "qahramon" so'zida ijobiy baho semasi mavjud bo'lib, u jasorat va ijobiy munosabatni bildiradi, "qo'rqqoq" so'zida esa salbiy baho semasi ustunlik qiladi. Baho semasi differensial belgi sifatida bir birlikni boshqasidan farqlashga xizmat qiladi, bu esa semantik tizimda aniqlik va aniqlash imkonini beradi, masalan "yaxshi", "zo'r", "a'lo" birliklari ijobiy baho bildiradi, biroq ularning kuch darajasi turlicha bo'lib, bu farq aynan baho semasi orqali yuzaga keladi.

Baho semasi ko‘pincha gradatsion xususiyatga ega bo‘ladi va u kuchayish yoki susayish darajasiga qarab o‘zgaradi, natijada til birliklari o‘rtasida semantik iyerarxiya yuzaga keladi. Kontekst ham baho semasining namoyon bo‘lishida muhim rol o‘ynaydi, chunki ayrim hollarda bir birlikning bahosi o‘zgarishi mumkin, bu esa baho kategoriyasining dinamik xarakterga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Kognitiv tilshunoslik doirasida subyektiv baho inson ongida shakllanadigan konseptual tizimning muhim qismi sifatida qaraladi. Baho kategoriyasi konseptlar tizimi bilan uzviy bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Har bir konsept o‘z ichida bahoviy komponentni saqlaydi. Inson tafakkurida predmetlar faqat nom sifatida emas, balki baho bilan birga aks etadi. Masalan “ona” konsepti odatda ijobiy baho bilan bog‘lanadi. “Xavf” konsepti esa salbiy baho bilan ifodalanadi. Kognitiv model markaz va periferiyadan iborat bo‘ladi. Markazda asosiy baho birliklari joylashadi. Periferiyada esa individual va kontekstual variantlar mavjud bo‘ladi. Baholash jarayoni konseptual tizim orqali amalga oshadi. Inson ongida baho avtomatik shakllanadi. Nutq jarayonida konseptlar faollashadi. Baho lingvistik shaklga ega bo‘ladi. Til va tafakkur o‘zaro bog‘liq holda ishlaydi. Kognitiv model bahoni tizimli hodisa sifatida ko‘rsatadi. Baho konseptual strukturaning ajralmas qismi hisoblanadi. Har bir baho muayyan konseptga tayangan holda yuzaga keladi. Bu holat bahoning tafakkurga bog‘liqligini ko‘rsatadi. Subyektiv baho individual konseptlar asosida shakllanadi. Kognitiv yondashuv bahoni chuqur tahlil qilish imkonini beradi.

2-jadval. Subyektiv bahoning kognitiv asoslari

Kognitiv omil	Mazmuni	Mexanizmi	Misol
Tajriba	Shaxsning oldingi bilim va kuzatuvlari asosida baholash	Taqqoslash va xulosa chiqarish	kitobni foydali deb baholash
Dunyoqarash	Individning qadriyatlar va qarashlari	Qadriyatga asoslangan baho	go‘zallikni turlicha talqin qilish
Stereotip	Oldindan shakllangan tasavvurlar asosida baho berish	Avtomatik baholash	kasblarga nisbatan baho
Konsept	Ongdagi umumlashgan bilimlar tizimi	Mental model orqali idrok	“yaxshi” tushunchasi

Subyektiv baho inson ongida psixokognitiv mexanizmlar asosida shakllanadi. Idrok jarayoni baholashning boshlang‘ich bosqichi hisoblanadi. Inson avvalo hodisani qabul qiladi. Keyin uni mavjud bilimlari bilan solishtiradi. Tajriba muhim rol o‘ynaydi. Har bir shaxs o‘z tajribasiga tayangan holda baho beradi. Hissiy omillar bahoga ta’sir qiladi. Kayfiyat baho yo‘nalishini o‘zgartirishi mumkin. Masalan sovuq ob-havo ba’zilar uchun yoqimsiz hisoblanadi. Boshqalar uchun esa qulay deb baholanadi. Psixologik holat baholash jarayonini belgilaydi. Stereotiplar ham muhim ahamiyatga ega. Inson ko‘pincha oldindan shakllangan tasavvurlar asosida baho beradi. Baholash tez amalga oshadi. Ko‘pincha avtomatik xarakterga ega bo‘ladi. Ongda baho tez shakllanadi. Nutqda darhol ifodalanadi. Emotsional komponent kuchli ta’sir ko‘rsatadi. Ratsional komponent ham

ishtirok etadi. Psixokognitiv jarayonlar kompleks xarakterga ega. Baholash inson ongining muhim funksiyasi hisoblanadi.

3-jadval. Subyektiv bahoning lingvistik ifodalanish vositalari

Til darajasi	Vosita turi	Funksiyasi	Misol
Leksik	Baholovchi soʻzlar	Bevosita baho ifodalash	yaxshi, yomon, aʼlo
Morfologik	Affikslar	Emotsional rang berish	bolajon, uycha
Sintaktik	Gap konstruksiyalari	Ekspressivlikni oshirish	Qanday ajoyib ish!
Intonatsion	Ohang	Baho kuchini oʻzgartirish	zoʻr (turli ohangda)

Muhokama va natija. Baho va konsept oʻrtasidagi munosabat inson ongida mental reprezentatsiya shaklida namoyon boʻladi. Har bir konsept oʻz tarkibida bahoviy elementni saqlaydi. Inson predmetni faqat tasvirlamaydi. Unga nisbatan munosabat ham bildiradi. Masalan “uy” konsepti faqat bino emas. U qulaylik yoki noqulaylik bilan bogʻlanadi. “Issiq uy” ijobiy baho beradi. “Sovuq uy” salbiy baho bildiradi. Mental reprezentatsiya ongda shakllanadi. Bu jarayon tizimli xarakterga ega. Konseptlar oʻzaro bogʻliq boʻladi. Bahoviy komponent ularning tarkibiy qismi hisoblanadi. Til birliklari bu jarayonni ifodalaydi. “Mehribon” soʻzi ijobiy bahoni bildiradi. “Shafqatsiz” salbiy bahoni ifodalaydi. Kontekst bahoga taʼsir qiladi. Bir xil soʻz turli maʼnoda ishlatilishi mumkin. Mental model bahoni tushunishda muhim rol oʻynaydi. Ongdagi tasavvurlar nutqda namoyon boʻladi. Baholash jarayoni konseptlar asosida amalga oshadi. Bu holat til va tafakkur bogʻliqligini koʻrsatadi.

Subyektiv baho gradatsion tizim asosida shakllanadigan murakkab semantik hodisa hisoblanadi va u bahoning kuch darajasini ifodalash orqali nutqning aniqligi hamda taʼsirchanligini taʼminlaydi, bunda baho birliklari oʻzaro tartiblanib, kuchli, oʻrta va sust darajadagi semantik farqlanishni yuzaga keltiradi, natijada til tizimida bahoning iyerarxik tuzilishi shakllanadi, masalan “yaxshi”, “zoʻr”, “aʼlo”, “mukammal” kabi birliklar ijobiy bahoning turli darajalarini ifodalaydi va ular oʻrtasida intensivlik farqi mavjud boʻladi. Gradatsiya orqali baho yanada nozik ifodalanadi va nutqda maʼno aniqligi ortadi, chunki har bir baho birligi maʼlum intensivlik darajasiga ega boʻlib, bu daraja kontekstga qarab kuchayishi yoki susayishi mumkin, masalan “yomon”, “juda yomon”, “dahshatli”, “rasvo” kabi birliklar salbiy bahoning turli darajalarini bildiradi. Intensivlik darajalari nutqning ekspressivligini oshiradi va adresatga kuchliroq taʼsir koʻrsatadi, natijada baho nafaqat maʼno, balki kommunikativ vosita sifatida ham namoyon boʻladi, masalan “Bu ish yaxshi” va “Bu ish juda zoʻr” ifodalari oʻrtasida baho kuchi sezilarli darajada farqlanadi. Kontekst baho darajasini aniqlashda muhim omil boʻlib xizmat qiladi va aynan kontekst orqali bahoning kuchi toʻliq namoyon boʻladi, natijada gradatsiya subyektiv baho kategoriyasining muhim struktur elementi sifatida til tizimida keng qoʻllanadi.

4-jadval. Subyektiv bahoning semantik va kognitiv xususiyatlari

Xususiyat	Tavsifi	Namoyon boʻlishi	Natijasi
Subyektivlik	Shaxsiy munosabat asosida baho berish	Individual fikrlar	Turlicha talqin
Dinamiklik	Kontekstga qarab oʻzgaruvchanlik	Vaziyatga bogʻliq baho	Maʼno oʻzgarishi
Gradatsiya	Bahoning darajalanishi	Kuchli va sust baholar	Nozik farqlanish

Emotsionallik	Hissiy rangning mavjudligi	Ekspressiv nutq	Ta'sirchanlik ortishi
---------------	----------------------------	-----------------	-----------------------

Subyektiv baho emotsional va ekspressiv komponentlar orqali shakllanadigan ko'p qatlamli semantik hodisa bo'lib, bu komponentlar baho mazmunining asosiy qismini tashkil etadi va nutqning ta'sirchanligini oshiradi, chunki baho faqat mantiqiy emas, balki hissiy asosda ham yuzaga keladi, masalan "yaxshi odam" birikmasi oddiy bahoni bildirsa, "ajoyib odam" yoki "mehribon odam" birliklarida kuchli emotsional ijobiy baho ifodalanadi. Emotsional komponent nutq egasining ichki holatini aks ettiradi va bahoga subyektiv tus beradi, ekspressiv komponent esa ifoda kuchini oshiradi va nutqning obrazlilikini ta'minlaydi, masalan "Bu juda yomon" ifodasi bilan "Bu dahshatli" ifodasi o'rtasida ekspressivlik darajasi farqlanadi. Emotsional va ekspressiv vositalar til birliklarining konnotativ ma'nosida mujassam bo'ladi va bu orqali baho kuchayadi yoki susayadi, natijada nutqning kommunikativ samaradorligi ortadi, masalan undov gaplarda "Qanday zo'r ish!" kabi ifodalar bahoning yuqori darajasini ko'rsatadi. Intonatsiya ham emotsional rangni kuchaytiradi va bir xil gap turli ohangda turlicha baho anglatishi mumkin, bu esa bahoning kontekstga bog'liqligini ko'rsatadi, natijada emotsional va ekspressiv komponentlar subyektiv baho semantikasining ajralmas qismi sifatida namoyon bo'ladi.

Subyektiv baho nafaqat emotsional, balki ratsional asosga ham ega bo'lib, bu jarayonda inson predmet va hodisalarni muayyan mezonlar asosida baholaydi, natijada baholash jarayoni mantiqiy tizimga ega bo'ladi va u orqali baho yanada asoslangan holda ifodalanadi. Ratsional baholashda ob'ektiv belgilar muhim rol o'ynaydi, ya'ni predmetning sifati, foydaliligi, samaradorligi kabi omillar baho mezoniga aylanadi, masalan "Bu kitob foydali" yoki "Bu usul samarali" kabi ifodalarda baho mantiqiy asosga tayanadi va subyektivlik darajasi nisbatan kamayadi. Kriterial tizim baholash jarayonining muhim qismi hisoblanadi, chunki aynan shu tizim orqali baho berish uchun mezonlar aniqlanadi, masalan sifat mezonni asosida "yaxshi mahsulot" va "yomon mahsulot" farqlanadi. Ratsional baholashda umumiy qabul qilingan me'yorlar ham muhim ahamiyatga ega bo'lib, ular bahoning barqarorligini ta'minlaydi, natijada baho individual emas, balki ijtimoiy xarakter kasb etadi. Shu bilan birga, ratsional va emotsional baho o'zaro bog'liq holda namoyon bo'ladi va ko'pincha bir-birini to'ldiradi, bu esa baho kategoriyasining murakkab va ko'p qatlamli ekanligini ko'rsatadi.

Subyektiv baho kognitiv va semantik omillarning o'zaro ta'siri natijasida yuzaga keladigan murakkab hodisa bo'lib, bunda inson tafakkuri va til tizimi birgalikda faoliyat ko'rsatadi, natijada baho nafaqat lingvistik, balki kognitiv mahsulot sifatida ham namoyon bo'ladi. Kognitiv omillar insonning tajribasi, bilimlari va dunyoqarashi bilan bog'liq bo'lib, aynan shu omillar baholash jarayonining asosini tashkil etadi, semantik omillar esa til birliklari orqali bahoning ifodalanishini ta'minlaydi. Bu ikki omil sintezi natijasida baho to'liq shakllanadi va nutq jarayonida aniq ifodalanadi, masalan biror filmni baholashda

inson avvalo o'z tajribasiga tayanadi va keyin "yaxshi film" yoki "zerikarli film" kabi lingvistik birliklar orqali o'z bahosini ifodalaydi. Kognitiv va semantik omillar o'zaro bog'liq holda ishlaydi va bir-birisiz to'liq baho yuzaga kelmaydi, chunki tafakkur bahoni shakllantiradi, til esa uni ifodalaydi. Bu jarayon kontekstga bog'liq holda o'zgarib turadi va natijada subyektiv baho dinamik xarakter kasb etadi, bu esa uning til tizimidagi murakkabligini va ko'p funksiyaliligini ko'rsatadi.

Subyektiv baho til tizimida kontekstga bog'liq holda shakllanadigan dinamik hodisa hisoblanadi, chunki bir xil lingvistik birlik turli nutq sharoitida turlicha baho anglatishi mumkin va bu holat semantik variativlikni yuzaga keltiradi. Kontekst bahoning yo'nalishi va kuchini belgilovchi asosiy omil bo'lib, aynan nutq vaziyati orqali baho to'liq namoyon bo'ladi, masalan "oddiy odam" ifodasi ba'zi holatlarda neytral ma'noda ishlatilsa, boshqa vaziyatda salbiy baho anglatishi mumkin. Semantik variativlik til birliklarining ko'p ma'noliligi bilan bog'liq bo'lib, bu orqali baho kengayadi va murakkablashadi, natijada nutq egasi bir xil so'z orqali turli baho ifodalash imkoniga ega bo'ladi. Kontekstual omillar orasida nutq vaziyati, kommunikativ maqsad va adresat muhim rol o'ynaydi, bu omillar bahoning aniq talqinini belgilaydi. Shuningdek, intonatsiya ham baho variativligiga ta'sir ko'rsatadi, chunki bir xil gap turli ohangda turlicha baho anglatadi, masalan "Yaxshi ekansan" ifodasi ijobiy ham, kinoyaviy salbiy ham bo'lishi mumkin. Bu esa subyektiv bahoning kontekstga kuchli bog'liqligini ko'rsatadi va uning semantik jihatdan o'zgaruvchan xarakterga ega ekanligini tasdiqlaydi.

Xulosa. Subyektiv baho diskursiv va kommunikativ omillar ta'sirida shakllanadigan murakkab lingvistik hodisa bo'lib, u nutq jarayonida muayyan kommunikativ maqsad asosida yuzaga keladi va adresatga ta'sir ko'rsatishga xizmat qiladi. Diskurs doirasida baho faqat individual munosabat emas, balki ijtimoiy va madaniy omillar bilan bog'liq holda namoyon bo'ladi, bu esa uning kengroq kommunikativ ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Kommunikativ omillar orasida nutqning maqsadi, vazifasi va adresatning roli muhim o'rin egallaydi, chunki nutq egasi baho orqali ma'lum fikrni singdirishga yoki adresatni ishontirishga intiladi, masalan reklama matnlarida ijobiy baho orqali mahsulotning afzalligi ta'kidlanadi. Diskursiv jihatdan baho turli nutq turlarida turlicha namoyon bo'ladi, badiiy nutqda u obrazlilikni oshiradi, publitsistik nutqda esa ta'sirchanlikni kuchaytiradi. Kommunikativ vaziyat bahoning shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi va bu jarayon kontekst bilan uzviy bog'liq bo'ladi, natijada baho nutqning asosiy pragmatik vositalaridan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Yo'ldoshev B. Til birliklarida semantik kengayish masalalari // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2014. – №2. – B. 20–26.
2. Abduazizov A. Til va tafakkur munosabatining lingvistik talqini // Filologiya masalalari. – Toshkent, 2013. – №1. – B. 10–18.
3. Jo'rayev M. Leksik birliklarning ekspressiv xususiyatlari // Til va adabiyot ta'limi. – Toshkent, 2015. – №4. – B. 33–38.

4. Tursunov U. Semantik tahlil va baho kategoriyasi // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2012. – №5. – B. 27–34.
5. Shamsiyev O. Nutqda baho ifodalanishining lingvistik vositalari // Filologiya masalalari. – Toshkent, 2016. – №2. – B. 45–51.
6. Hakimov M. Kognitiv yondashuvda til birliklari tahlili // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2017. – №3. – B. 14–21.
7. Telia V. N. Otsenochnaya semantika v sisteme yazyka // Voprosy yazykoznaniya. – Moskva, 1991. – №2. – S. 36–44.
8. Stepanov Yu. S. Kontsept i otsenka v yazyke // Voprosy yazykoznaniya. – Moskva, 1997. – №4. – S. 15–23.

